

تاریخ دریافت : ۹۳/۱۱/۰۴

تاریخ پذیرش : ۹۴/۰۶/۲۵

بسترهای شکل‌گیری و ویژگی‌های منظر متمر در باغ ایرانی

سیدمحمد رضا خلیل نژاد*

کای توبیاس**

چکیده

هدف این پژوهش کنکاش ابعاد و ظرایف منظر متمر و جایگاه آن در باغ‌های ایرانی است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و مصاحبه، به همراه مطالعات میدانی در شش باغ ایرانی (باغ اکبریه، رحیم‌آباد، امیرآباد و بهلگرد در بیرجند، باغ پهلوان‌پور مهریز، شاهزاده ماهان) است. نتایج نشان می‌دهد لزوم تأمین خدمات تفریحی برای مالکان، مهمانان، و در مواردی مردم موجب شده که حتی در باغ‌های حکومتی بیرجند نیز منظر متمر حضوری پررنگ داشته باشد. وجود درختان میوه متنوع در باغ‌های شاهزاده، امیرآباد و پهلوان‌پور، اهمیت تولید محصولات خوراکی هدف‌دار برای مصرف انسان و سایر جانوران را در نظام طراحی فضاهای سبز سنتی نشان می‌دهد. ارتقای کیفیت زیبایی منظر سبز درونی باغ، دیگر ویژگی منظر کشاورزی در باغ‌های تاریخی است که به طور مشخص در باغ‌های بیرجند با نظام منظر متشکل از ترکیب بصری گونه‌های مولد و زینتی ایجاد شده است. همچنین افزایش کارایی، سوددهی و خودکفایی منظر، کاشت گونه‌های چندکاربردی در نظام طراحی باغ ایرانی را الزام‌آور ساخته است. وجود گونه‌های متنوع میوه و گیاهان دارویی در باغ شاهزاده، گل‌های معطر، زعفران، آلو، انار و انجیر در باغ‌های بیرجند نشان‌دهنده خاصیت شفابخشی منظر متمر بوده تا علاوه بر انتخاب گونه‌ها متناسب با شرایط اقلیمی و صرفه‌جویی در مصرف منابع، کارکردهای چندجانبه منظر مغفول نماند. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که اهمیت ساختاری منظر متمر در طرح باغ‌های ایرانی مختلف در طول تاریخ مرهون نگرش حکیمانه به مقوله فضای سبز و منظر، نتیجه تلفیق باغبانی زینتی و کشاورزی متمر در باغ، و با هدف طراحی منظر چندعملکردی بوده است. لذا منظر متمر به عنوان شاخصی جهت ارزیابی کیفیت مدیریت باغ، معرفت و منزلت فلاح، سلامت باغ و همچنین سبک زندگی و میزان پیوستگی باغ با بستر فرهنگی-طبیعی باید بیشتر مورد توجه محققان قرار گیرد.

واژگان کلیدی

منظر متمر، باغبانی زینتی، منظر کشاورزی، فرهنگ کشاورزی، باغ ایرانی.

*. پژوهشگر دکتری معماری منظر. دانشگاه فنی کایزرسلاترن، آلمان. نویسنده مسوول ۰۰۴۹-۶۳۱-۴۱۲۴۷۲۱۰-Khalilnezhad@rhrk.uni-kl.de
 **. دکتری معماری منظر. استاد دانشگاه فنی کایزرسلاترن، آلمان. Kai.Tobias@ru.uni-kl.de

مقدمه

ماهان شکل گرفته است (مهندسین مشاور ابردشت، ۱۳۸۲). باغ‌های اکبری، پهلوان‌پور و شاهزاده علاوه بر بعد ملی در میراث جهانی یونسکو نیز به ثبت رسیده‌اند (تصویر ۱).

پیشینه تحقیق

قدیمی‌ترین منابع کتاب‌شناختی باغ و منظر در تمدن اسلامی، رساله‌های کشاورزی و گیاه‌شناسی مانند الفلاحه النبطیه نوشته ابن وحشیه به سال ۲۹۱ هجری قمری و افلاحه الرومیه و پس از آنها کتاب‌الانواع و کتاب‌الفلاحه هستند که در خصوص تقویم زمانی کشاورزی و معرفی گونه‌های متمر و شیوه باغبانی‌اند. در ایران نیز رساله‌های جامع‌العلوم فخرالدین رازی و نفایس‌الفنون شمس‌الدین املی در خصوص زنبورداری، باغبانی و درختکاری بوده‌اند (Ruggles, 2008). کتاب ارشادالزراعه ابونصر هروی (۱۳۴۶) به چگونگی باغ‌آرایی و طراحی کاشت گونه‌های متمر و زینتی در باغ‌های دوره تیموری پرداخته است.

همچنین کتاب معرفت فلاحه نوشته عبدالعلی بیرجندی (درگذشته ۹۳۴ ه.ق.) دارای دروازه باب در کشاورزی و مشتمل بر معرفت مزروعات و اشجار، معرفت درخت نشانند از اقسام مختلف، معرفت پیوندزدن اشجار، میوه چیدن و نگاه‌داشتن و ذکر منافع برخی گیاهان است. کتاب تاریخ کاشان تألیف عبدالرحیم ضرابی (۱۳۳۵) توضیحات مفصلی در باب شیوه‌های کشاورزی در کاشان و محصولاتی داده که در قرن نوزدهم این شهر کاشت می‌شده. ویلبر (۱۳۹۰) نیز به برخی از مهم‌ترین گونه‌های گیاهی متمر در باغ‌های ایرانی اشاره می‌کند. پیرنیا (۱۳۸۷) علاوه بر ذکر نام گونه‌های گیاهی به جایگاه آنها در نظام طراحی کاشت باغ و علل به کارگیری آنها نیز اشاره کرده است. شاهچراغی (۱۳۹۲) نیز بدون تأکید خاص بر منظر متمر؛ نظام منظر، نظام سایه، نظام آواها، نظام بویایی و نظام چشایی را از دیدگاه کالبدی و کاربردی نتیجه نظام کاشت درختان و گیاهان در باغ ایرانی می‌داند.

در دوره اخیر و هم‌زمان با افت منزلت کشاورزی و افول فرهنگ دهقانی در نظام اقتصادی-اجتماعی و به تبع آن تغییر فرهنگ معماری و شهرسازی معاصر، موضوع منظر متمر کمتر مورد توجه محققین قرار گرفته، بیشتر مطالعات در حد بیان کلیات باقی مانده و فاقد رویکرد منظرین است.

منظر متمر در باغ ایرانی

بررسی گونه‌ها و مکان کاشت گیاهان و درختان در باغ ایرانی نشان می‌دهد که گونه‌های گیاهی براساس کارکرد به دو دسته متمر و غیرمتمر قابل تفکیک‌اند که متناسب با تفاوت در گونه، مکان کاشت، طراحی کاشت و عملکرد، منظر

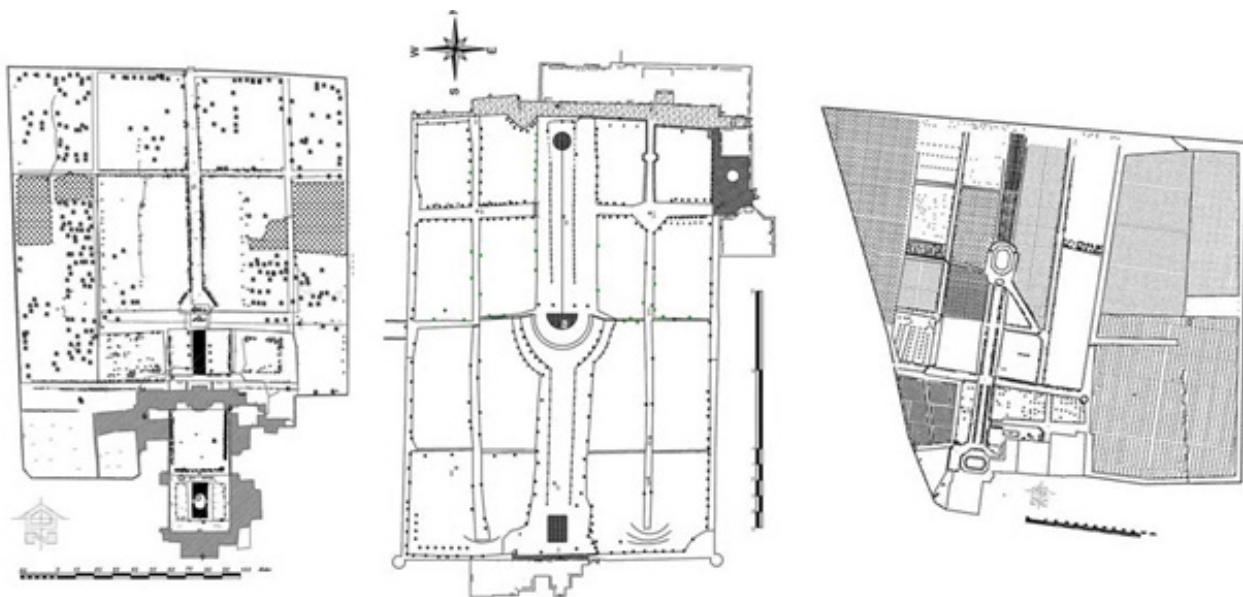
با مطرح‌شدن فواید اقتصادی-اجتماعی منظر خوراکی^۱ و لزوم تلفیق کشاورزی شهری^۲ در توسعه منظر و فضای باز، توجه به ابعاد تولیدی منظر بیشتر شده و طراحان به ایده گرفتن از باغ‌های تاریخی برای این منظور تشویق می‌شوند (Gorgolewski, et al, 2011). امروزه محققین غربی عنوان‌های کشاورزی فراغتی^۳ (Farmer, et al., 2014; Amsden & McEntee, 2011) و گردشگری کشاورزی^۴ (Yang, et al, 2010) را مطرح کرده‌اند که گویای کارکردهای تفرجی^۵ منظر متمر بوده (Barbieri & Valdivia, 2010) و می‌تواند در باغ‌های ایرانی مورد مطالعه قرار گیرد.

از طرفی شکل‌گیری باغ‌های تاریخی تحت تأثیر دلایل مذهبی، تفریحی و علل سیاسی-حکومتی، و تفاوت طرح چهار باغ‌های طراحی شده در این سرزمین (حیدرنتاج و منصور، ۱۳۸۸: ۲۹)، «متمر بودن» و «باغ‌آرایی» از علل مشترک و عمومی در شکل‌گیری انواع باغ‌های ایرانی است (متدین، ۱۳۸۹: ۶۰). اما جنبه متمر باغ‌ها کمتر مورد توجه محققین قرار گرفته و لذا تحقیق حاضر با هدف پاسخ به این سؤال که منظر متمر از چه ویژگی‌هایی برخوردار بوده که در نظام طراحی و ساخت انواع باغ‌های ایرانی ساخته شده در مساحت‌های گوناگون، نقاط اقلیمی متفاوت و در دوره‌های تاریخی گوناگون، بخش زیادی از فضای سبز باغ را به خود اختصاص می‌دهد است؟ همچنین شناخت بسترها، دلایل شکل‌گیری و تأثیر این عوامل بر ویژگی‌های خاص منظر متمر از سایر اهداف این پژوهش است.

روش تحقیق

روش تحقیق در مطالعه حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و مصاحبه، به همراه مطالعات میدانی در شش باغ ایرانی است. مطالعات میدانی در شهریورماه سال ۱۳۹۳ انجام گرفت که مصاحبه با مدیران و مشاوران با سابقه باغ‌ها و همچنین اخذ اطلاعات از باغبانان قدیمی نیز به تکمیل مطالعات میدانی کمک کرد.

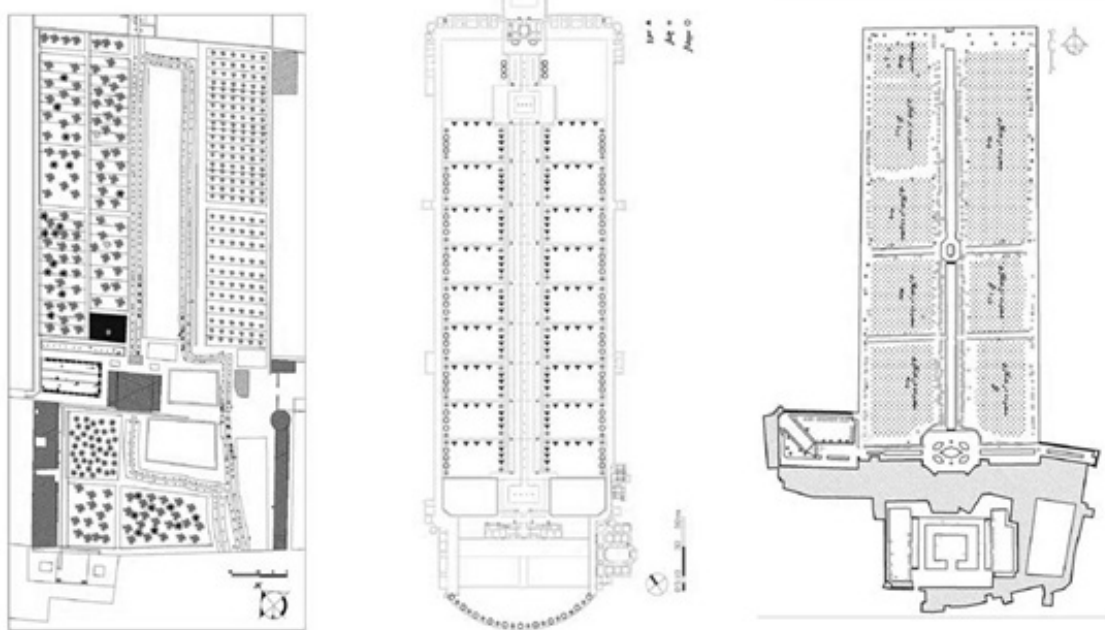
باغ‌های اکبری و رحیم‌آباد به عنوان باغ‌های حکومتی در دوره‌های قاجار و پهلوی در محدوده شهر بیرجند (مرکز استان خراسان جنوبی) و باغ‌های بهلگرد و امیرآباد (از باغ‌های قاجاری) در خارج از شهر و متصل به بافت روستایی قرار گرفته‌اند (رنجبر و همکاران، ۱۳۸۴: ۶۱-۵۴). شکل‌گیری باغ پهلوان‌پور (سکونتگاهی/تولیدی) واقع در شهرستان مهریز مربوط به اواخر دوره قاجار است (میراث فرهنگی یزد، ۱۳۹۲). همچنین باغ شاهزاده ماهان (سکونتگاهی/تشریفاتی) نیز در عصر قاجار به عنوان یکی از باغ‌تخت‌های ایرانی در بستر کویر

باغ بهلگرد (بیرجند)

باغ رحیم آباد (بیرجند)

باغ امیرآباد (بیرجند)

باغ بهلوانیور (مهریز)

باغ شاهزاده (ماهان)

باغ اکبریہ (بیرجند)

تصویر ۱. پلان باغ‌های مورد مطالعه. مأخذ: پایگاه باغ‌های تاریخی بیرجند (باغ‌های بیرجند)، آرشیو میراث فرهنگی یزد (باغ پهلوان‌پور)، عمرانی و جیحونی، ۱۳۸۶: ۱۲۶ (باغ شاهزاده).

حتی باغ‌های حکومتی و تشریفاتی نیز واجد درختان میوه و سایر گونه‌های گیاهی حاوی فراورده‌های خوراکی بوده‌اند (شاهچراغی، ۱۳۹۲: ۶۲). درختان میوه در قالب کرت‌ها و به

سبز درونی باغ ایرانی قابل تفکیک به دو دسته منظر مثمر (خوراکی) و منظر زینتی (غیرخوراکی) است که این ویژگی فقط معطوف به باغ میوه و باغ‌های کشاورزی نبوده، بلکه

در واقع مجموعه‌ای از عوامل طبیعی بستری را آماده می‌کرده‌اند تا با حضور آب موجبات باروری زمین و زایش باغ را فراهم کرده باشند (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۶: ۲۳۱).

بسترهای اقتصادی-اجتماعی

در هیچ‌کدام از باغ‌های رسمی و غیررسمی گیاه را فقط برای تزیین نمی‌کاشتند، بلکه گیاهان بعدی از تولید داشتند که حق‌الزحمه باغبانان بوده و یا به نزدیکان صاحبان باغ تقدیم می‌شد (Ruggles, 2008). چرا که یکی از عوامل شکل‌گیری باغ‌ها دلایل اقتصادی و استفاده از محصولات (حیدرنتاج و منصوری، ۱۳۸۸) و خودکفایی جامعه بوده است (نقی‌زاده، ۱۳۹۲). لذا مفید بودن این‌گونه باغ‌ها باعث شده ثمره معیشتی بسیار مهم تلقی شود (متدین، ۱۳۸۹: ۵۳). همچنین دور افتاده بودن برخی شهرها (مانند طبس) از شهرهای حاصلخیز، مردم را به تولید میوه‌ها و سبزی‌ها در محل ترغیب می‌کرد (دانش‌دوست، ۱۳۶۹).

نمونه نگرش اقتصادی به منظر، کاشت گیاه زعفران به عنوان محصولی اقتصادی و درآمدزا در باغ‌های بیرجند است، که با نیاز آبی پایین دارای کارایی چندین برابر سایر محصولات کشاورزی است (برآبادی و همکاران، ۱۳۸۹: ۴۶).

تصویر ۲. ارتباط اکولوژیک و ساختاری باغ‌های تاریخی با بستر کشاورزی و ساختار روستایی در خراسان جنوبی، مأخذ: www.Google Earth.com

عنوان منظر متمر، بخش زیادی از باغ را اشغال کرده و در تلفیق با منظر زینتی (محور اصلی باغ)، ساختار گیاهی باغ ایرانی را شکل می‌دهد.

بسترهای شکل‌گیری منظر متمر در باغ‌های ایرانی

بسترهای فرهنگی-اعتقادی

در کتاب‌های نصایح الملوک، آثار اخلاقی و تا حد کمتری در آثار حکما، اشارات مکرری به مسئله جایگاه کشاورزی در نظریه دولت دیده می‌شود. اوستا به صراحت زندگی غیرکوچ‌نشینانه دهقانان را ستوده و زراعت و احیای زمین‌های بایر را تأیید می‌کند. به همین ترتیب، حکمای اسلامی نیز کشت و زرع را فعالیتی بنیادین دانسته و استقرار نظم درست جهان و بقای نسل بشر را بسته به آن می‌دانند. رسالاتی که در باب کشاورزی و اخلاق وجود داشته، حکام را جهت انباشتن خزاین و رفع حاجات ملک خویش به توسعه کشاورزی توصیه کرده‌اند (لمبتون، ۱۹۷۷: ۱۶۶).

لذا در فرهنگ ایران کهن، کاشتن و کشاورزی عملی مقدس به شمار رفته و در بخش‌هایی از اوستا کاشتن گندم، علوفه و درختان میوه‌دار توصیه شده است (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۲۸۵). اسلام بر ممنوعیت قطع درختان متمر تأکید داشته، کشاورزی را شغل انبیا و حلال‌ترین شغل برشمرده و درخت خرما را بهترین ثروت معرفی کرده است.

دانش‌دوست (۱۳۶۹: ۱۶) یکی از نکات مهم وقفنامه‌های شهر طبس را سفارش و تأکید واقفان بر حفظ و آبادانی مزارع، باغ‌ها و درختان و تقدم آن بر سایر کارها می‌داند. لذا بیراهه نیست اگر توجه به منظر متمر را در باغ‌های ایرانی به نوعی بازتاب تأثیر فرهنگ اسلامی-ایرانی بر کشاورزی و باغداری و لزوم آبادسازی سرزمین بدانیم.

بسترهای محیطی-جغرافیایی

باغات ایرانی عموماً در مناطقی شکل گرفته‌اند که به لحاظ ویژگی‌های بستر به رونق کشاورزی و باغداری کمک می‌کرده است. باغ شاهزاده ماهان به گونه‌ای مستقر شده که استفاده از آب قنات تیگران را ممکن سازد (مهندسین مشاور ابردشت، ۱۳۸۲: ۷ و ۲۳). باغ پهلوان پور مهریز در دشتی شیبدار، محصور در ارتفاعات شیرکوه و در بستری از باغ‌های سرسبز از سه قنات مشروب می‌شود (میراث فرهنگی یزد، ۱۳۹۳). این آب و هوای خنک مساعد پرورش درختان بادام، سیب، خرمالو، به و انار بوده (شیراوند، ۱۳۸۹) که از محصولات اصلی این باغ است. همچنین لزوم برقراری ارتباط اکولوژیک و ساختاری باغ با بستر موجب شده که باغ‌های بیرجند در بستری از زمین‌های کشاورزی (باغ بهلگرد و باغ امیرآباد) و در ارتباط با ساختار روستایی (باغ اکبری و باغ رحیم‌آباد) شکل بگیرند (تصویر ۲).

می‌گرفت (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۶: ۱۲۰). هر قدر باغ بزرگتر بود، قطعات بزرگتری را به بخش متمر اختصاص داده و درختان را در فواصل و ردیف‌های مرتب می‌کاشتند (ویلبر، ۱۳۹۰). مطالعات میدانی باغ‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد که تبلور عناصر گیاهی مولد، تحت نظام فوق‌الذکر، در چهار دسته نقطه، خط، سطح و حجم گیاهی قابل تقسیم‌بندی و نشانه انعطاف‌پذیری گونه‌های متمر در ترکیب طرح باغ و تلفیق با عناصر گیاهی زینتی است (تصویر ۳).

جنبه‌های خوراکی و تغذیه‌ای

در باغ‌سازی ایرانی به استثناء گونه‌های سایه‌انداز و زینتی، دیگر گیاهان دارای فراورده‌های خوراکی بوده‌اند (کافی، ۱۳۹۳: ۱۴). هر باغ علاوه بر داشتن محصولات باغی و کشاورزی متنوع، دارای یک یا دو محصول اصلی است. تفکر ارتقاء ابعاد خوراکی در باغ پهلوان‌پور مهریز موجب شده که از حدود ۲۱ گونه گیاهی اصلی این باغ، ۱۷ گونه از میان درختان مثمیری مانند انار، توت، انجیر، انگور، سیب، بادام، زردآلو انتخاب شود (میراث فرهنگی یزد، ۱۳۹۲: ۶). حتی مطالعه ساختار فضای سبز باغ امیرآباد بیرجند از نظر ارتفاع و بلندی گونه‌ها نشان می‌دهد که به غیر از اشکوب فوقانی (کاج و سرو)، اشکوب‌های میانی و زیرین جنبه خوراکی داشته‌اند (تصویر ۴).

از این نظر باغ‌های ایرانی را می‌توان منظر سلامت یا باغ شفابخش نیز نامید، چرا که کاشت گیاهان با میوه خوراکی یا گیاهان دارویی خوارکی یکی از اصول طراحی باغ‌های شفابخش است (نیکبخت، ۱۳۸۳). این امر تنها مختص باغ‌های تولیدی نبوده و حتی باغ‌های سلطنتی تهران در دوره قاجار واجد درختان میوه و سبزیجات بوده‌اند (سلطانی، ۱۳۸۶: ۵۰). منظر خوراکی فقط مختص استفاده‌های انسانی نبوده، بلکه شبدر، یونجه، اسپست و غیره که در میان‌کرت کاشته می‌شده مختص دام بوده است (شاهچراغی، ۱۳۹۲: ۶۷).

همچنین برخی اجزای خوراکی مانند میوه‌ها توسط پرندگان و سایر جانداران نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته است. جدول ۱ براساس برداشت‌های نگارندگان تنوع گونه‌های گیاهی متمر و غیرمتمر را نشان می‌دهد.

اهمیت بوم‌شناختی

وجود درختان میوه و گونه‌های متمر موجب تأمین غذا و سرپناه و جذب گونه‌های حیات وحش (پرندگان، پروانه‌ها، حشرات و حیوانات کوچک) به باغ‌ها می‌شده است. وجود پرندگان علاوه بر افزایش زیبایی و سرزندگی باغ (دانش دوست، ۱۳۶۹: ۳۳۵)، موجب کنترل ارگانیک آفات و لذت بردن از وجود آنها در باغ می‌شود (نیکبخت، ۱۳۸۳). حتی سازه‌های باغبانی مانند

بر این اساس لزوم خودکفایی، تکیه جوامع محلی بر تولیدات کشاورزی بومی، لزوم بهره‌برداری اقتصادی از آب و زمین و وجود نیروی کار، بستر اقتصادی-اجتماعی برنامه‌ریزی و طراحی بخش متمر را فراهم می‌کرده است.

ویژگی‌های منظر متمر در باغ ایرانی منظر تفرج

همان‌طور که امروزه یکی از قابلیت‌های مزارع، باغ‌ها و مناظر کشاورزی، امکان تلفیق آن در سایر کاربری‌ها (Han & Pieschel, 2009) و خدمات تفرجی است که برای مالکان، همسایه‌ها و عموم بازدیدکنندگان فراهم کرده و می‌تواند شامل جمع‌آوری میوه‌ها و دانه‌ها، شکار، مشاهده حیات وحش، پیاده‌روی و تعمق در طبیعت باشد (Barbieri & Valdivia, 2010)، می‌توان حدس زد که وجود منظر متمر صرفاً به عنوان کاربری واحد در باغ‌های ایرانی مدنظر سازندگان نبوده است. لذا تلفیق کاربری‌های عمومی و خصوصی در باغ‌های دوره صفوی (شاهچراغی، ۱۳۹۲: ۵۰) موجب شده مردم در حالی از باغ هزارگریب اصفهان به عنوان گردشگاه استفاده کنند که این باغ در کنار کارکرد عمومی‌اش، مملو از درختان میوه بوده است (زانگری، ۱۳۹۱: ۱۲۹ و ۲۶۱). همچنین ایجاد باغ‌های دارویی با هدف پرورش گیاهان شفابخش که در عین کارکرد تفرجی، به عنوان باغی متمر برای درمان بیماران مورد توجه بوده است (متدین، ۱۳۸۹: ۵۵). کبیرصابر (۱۳۸۷: ۵۱) متذکر می‌شود که باغ فتح‌آباد تبریز در عین داشتن باغ میوه، دارای باغی اندرونی بوده که علاوه بر جنبه تفرجی واجد درختان متمر است.

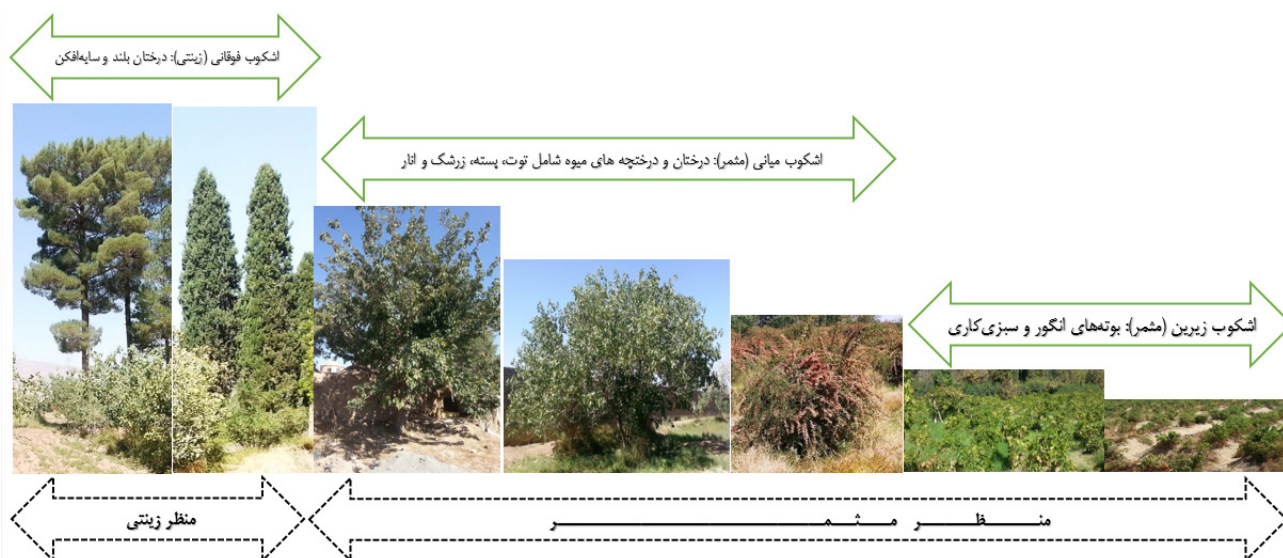
در دروان قاجاریه به تبع سیاست حکام محلی قهستان به عنوان حافظان منافع حکومت و دول خارجی، باغ‌های بیرجند رونق گرفت و امکانات آن به فراخور قدرت‌گیری ساکنان آن ایجاد شد (صابری‌فر و دیگران، ۱۳۹۳). از این رو یکی از کارکردهای باغ‌های تشریفاتی و رسمی بیرجند، تمهید امکانات تفرجی برای مسئولین و مقامات بوده است (صفایی، ۱۳۹۳). بنابراین حتی جنبه‌های سیاسی باغ‌سازی و باغداری، لزوم تمهید منظر متمر را به عنوان یکی از امکانات تفرجی و بسط کیفیات پذیرایی باغ الزام‌آور می‌ساخته است.

انعطاف‌پذیری در ترکیب

باغ ایرانی به عنوان یک اگرواکوسیستم^۶ تنوعی از گونه‌های درختی، درختچه‌ای، معطر و دارویی را برای نیل به فواید چندگانه در خود جای داده است. لذا به جز محور اصلی و حاشیه کرت‌ها که گونه‌های سایه‌انداز قرار داشتند، فضای باغ را باغچه‌های میوه شکل داده (پورمند و کشتکار قلاتی، ۱۳۹۰: ۵۶)، که از تکرار و کنار هم قرار گرفتن آنها، فضای اصلی باغ شکل

			نقطه گیاهی مثمر
گونه پسته در باغ امیرآباد بیرجند	گونه انجیر در باغ رحیم آباد بیرجند	گونه به در باغ شاهزاده ماهان	
			خط گیاهی مثمر
خط کاشت انار حاشیه فرعی باغ امیرآباد	خط کاشت پسته در باغ بهلگرد بیرجند	خط کاشت انار حاشیه مسیر فرعی رحیم‌آباد	
			سطح گیاهی مثمر
سطوح کاشت سبزی در باغ امیرآباد بیرجند	سطوح گیاهان معطر در باغ اکبریه بیرجند	سطوح کاشت در باغ رحیم‌آباد	
			حجم گیاهی مثمر
کرت زردآلو در باغ اکبریه	کرت پسته در باغ اکبریه	حجم گیاهی مثمر (انار) در باغ پهلوانپور	

تصویر ۳. تبلور عناصر گیاهی مثمر در باغ‌های مورد مطالعه (نقطه، خط، سطح و حجم). مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۴. ساختار ارتفاعی فضای سبز مثمر و زینتی در باغ امیرآباد بیرجند. مأخذ: نگارندگان

جدول ۱. مقایسه تنوع گونه‌های گیاهی مثمر و زینتی در باغ‌های مورد مطالعه. مأخذ: نگارندگان.

نام باغ	گونه‌های گیاهی مثمر	گونه‌های گیاهی زینتی
اکبریه (حکومتی-تشریفاتی)	پسته، گوجه سبز، گلابی، زردآلو، توت، شفتالو، انار، گل محمدی، انجیر سیاه، انجیر زرد، زرشک	کاج بیرجند، شمشاد، سرو نوش، سرو ناز، زبان گنجشک، عرعر، انواع گل‌های زینتی (تاج خروس، جعفری، آهار، نسترن، رز)، ارغوان، شمعدانی
امیرآباد (تشریفاتی-سکونتی-کشاورزی)	انواع پسته (اکبری، کله قوچی، بادامی)، زردآلو، انار، انگور، عناب، توت، گردو، بادام، انجیر، زرشک، گندم، جو، بادام، گوجه، بادمجان، سبزیجات	کاج، سرو، چنار، گل‌های تزئینی
بهلگرد (تشریفاتی-سکونتی-کشاورزی)	پسته، سیب، انار، زرشک، گندم، جو، سیب‌زمینی، پیاز، بادمجان، گلابی، زردآلو، گوجه، گل محمدی	کاج، سرو، چنار، نارون، چمن ایرانی (چچم یا چپر)
پهلوان پور (سکونتی-کشاورزی)	انار، توت، انجیر، انگور، سیب، گوجه سبز، شفتالو، بادام، زردآلو، خرمالو، گلابی، به، آلو قرمز، گردو، زالزالک، محمدی	چنار، ارغوان، شمشاد، رز، پیچ امین‌الدوله
رحیم‌آباد (حکومتی-تشریفاتی)	گل محمدی، عناب، توت، انجیر، انار، زردآلو، بادام، گردو، گوجه سبز، آلو، فلفل سیاه، انگور داربستی،	سرو شیراز، کاج، لاله عباسی، سرو تبری، سرو نوش، شمعدانی، عرعر، دم‌موشی، پایتال (گونه الحاقی)، موسیر
شاهزاده (سکونتی-تشریفاتی)	سیب، گلابی، انواع زردآلو (شکر پاره، قیسی، نوری شاهرودی، رسمی)، آلبالو، انواع گیلاس (چهل‌می، تک‌دانه، هشتادی)، به، آلوچه، انواع انگور (انگور سیاه، عسکری، ایته، لکو، لکو ریش بابا)، گردو، بادام، انار، یونجه، گندمی، شیرین بیان، کاسنی و قرنفل	سرو، چنار، سپیدار، گل‌انار، انواع گل‌های تزئینی گونه‌ها با تعداد محدود: صنوبر، زبان گنجشک، کاج، بیدمشک، پیراکانتا، زالزالک فرانسوی، به ژاپنی، بیدشیرین

جدول ۲. نام گونه‌های جانوری باغ شاهزاده ماهان. مأخذ: اقتباس از بیلدار ماهانی، ۱۳۹۳.

نام جانوران	طبقه‌بندی جانوران
کلاغ- گنجشک- بلبل- سار- طوطی- کبوتر- بازشکاری- دارکوب- پرنندگان مهاجر: آبچلیک و دم‌جنبانک	پرنندگان
روباه- لاک‌پشت- مار- موش- جوجه تیغی از نوع کوچک- سنجاب	حیوانات
پروانه‌ها و انواع سوسک‌ها	حشرات

تصویر به نمایش درآمده که با تضاد در رنگ (پیش‌زمینه روشن و قاب تیره)، فرم، ارتفاع و بافت جلوه زیبایی به باغ داده است (تصویر ۶).

گونه‌های گیاهی چندکاربردی

هسته "کاشت چند منظوره" را گونه‌های گیاهی چندمنظوره‌ای تشکیل می‌دهد که علاوه بر تولید انواع محصولات، تنوع زیستی را بالاتر برده و کیفیت زیبایی منظر را ارتقا می‌بخشد (Oosterbaan, 2004). از همین روی گیاهان مثمر در باغ‌های ایرانی علاوه بر کارکرد اصلی‌شان (میوه، چوب و یا سایه) دارای کارکردهای دیگری هم هستند. در باغ شاهزاده

داربست‌ها که درختان مو روی آن پرورش می‌یافتند، ضمن زیبایی و حفظ میوه‌ها از فساد، مأمّن پرنندگان آوازخوان بود (Ruggles, 2008) که حضورشان سبب تقویت خاک و افزایش ظرفیت زراعی آن بوده است (کافی، ۱۳۹۳). در جدول ۲ به نام تعدادی از گونه‌های جانوری موجود در باغ شاهزاده ماهان اشاره شده است. دانش‌دوست (۱۳۶۹) از سار، سیره، پرستو، شانه‌سر، گنجشک، دم‌جنبانک، مینا و غیره به عنوان پرنندگان باغ‌های طبس نام برده است.

اهمیت زیبایی‌شناختی

تفاوت گونه‌های مثمر و غیرمثمر از نظر جنبه‌های بصری در ساعات مختلف روز و فصول مختلف سال نمایش زیبایی از تضاد در فرم، رنگ، بافت، اندازه و مقیاس و موجب تقویت محتوای زیبایی‌شناختی باغ می‌شود. لذا تضاد گونه‌های مولد برگریز و شکوفه‌های درختان میوه با گونه‌های همیشه سبز محور اصلی، اهمیت وجود گونه‌های مثمر را در جلوه زیبای باغ آشکار می‌سازد.

در باغ‌های تاریخی بیرجند و با توجه به موقعیت جغرافیایی آفتاب‌گیر این منطقه، طراحی رابطه بصری ناظر با گیاهان مولد و زینتی به گونه‌ای است که سوزنی برگان به دلیل تشکیل صفحه عمودی سبز تیره به عنوان پس‌زمینه‌ای برای نمایش گونه‌های مولد روشن رنگی مانند زردآلو (باغ رحیم‌آباد)، انگور، پسته و زرشک (باغ امیرآباد) و پسته (باغ اکبری) درآمده‌اند (تصویر ۵). ناظر در بیشتر موقعیت‌های باغ، منظر واحدی متشکل از گونه‌های مولد و زینتی را می‌بیند. در برخی از موقعیت‌های دید ناظر در باغ رحیم‌آباد به دلیل اینکه سروها از دو طرف منظر مولد را قاب گرفته‌اند نوعی

تصویر ۵. تضاد بصری منظر مثمر در پیش‌زمینه (درختان انگور و پسته) و زینتی در پس‌زمینه (سرو) در باغ امیرآباد بیرجند و تأثیر آن بر ارتقای کیفیت بصری منظر سبز درونی باغ، مأخذ: نگارندگان.

گاهی دیم از جمله انار و انجیر در حاشیه‌ها کاشته شوند (کافی، ۱۳۹۳: ۱۳). در واقع کرت‌ها با رعایت جهات جغرافیایی و مشخصات محیطی، استفاده درست از آفتاب، پایداری در برابر باد، رویارویی با بیشینه و کمینه حرارت، راحتی داشت و فراوانی برداشت افزاز می‌شوند (ابوالقاسمی، ۱۳۷۱). لذا در باغ بهلگرد و امیرآباد بیرجند مشاهده می‌شود که کنار دیوار باغ، پسته به دلیل مقاومت بالای آن به شرایط سخت محیطی کاشته شده است.

شفابخشی

گیاهان معطر و گل‌های رز نه فقط به خاطر عطر دلپذیر و زیبایی بلکه به عنوان بخشی از رژیم سلامت و کاربرد در عطرسازی پرورش می‌یافتند (Ruggles, 2008). مؤلف ارشادالزراعه علاوه بر گیاهان معطر و دارویی (کاسنی، گاوزبان، زعفران و ...) به خواص دارویی بسیاری از میوه‌ها (آلو بخارا، آلبالو، سیب، امرو، به، انار، شلیل، شفتالو، جوز، عناب، سنجد، بادام، انجیر، سماق، خرما، توت، فندق) و گیاهان غیرمثمر (چنار، مشک‌بید، یاسمن، خطمی، بنفشه، نرگس، همیشه‌بهار و ...) نیز اشاره می‌کند. لذا برخی درختان مثمر مانند انجیر جهت استفاده دارویی از شیرابه آن در باغ اکبری و رحیم‌آباد بیرجند کاشته شده‌اند (صفایی، ۱۳۹۳).

از طرفی نظر به مدیریت ارگانیک فضاهای سبز سنتی (بیلدار ماهانی، ۱۳۹۳)، مصرف میوه‌های تازه و محصولات ارگانیک باغ نیز جنبه‌ای از خاصیت سلامت‌بخشی منظر است. چرا که در باغ‌های طراحی شده برای زندگی و سکونت، مانند باغ نوطبس، فضای باغ پراز درختان نارنج و خرما و انار و سایر درختان میوه مانند گوجه و زردآلو بود (دانش‌دوست، ۱۳۶۹: ۱۳۹). استفاده از گل سرخ و گل گلاب به مقدار زیاد در باغ‌های طبس (دانش‌دوست، ۱۳۶۹: ۳۰۸) و وجود گونه‌های دارویی (شیرین بیان، کاسنی و قرنفل) در باغ شاهزاده (بیلدار ماهانی، ۱۳۹۳)، علاوه بر زیبایی و عطر، موجب ارتقای ابعاد سلامتی از دیدگاه طب سنتی و گیاه‌درمانی است.

بحث

در باغ‌های تاریخی و درست بر خلاف پارک‌ها و فضاهای سبز امروزی، هم کشاورزی مثمر و اقتصادی^۷ و هم باغبانی تزیینی و تفننی^۸ توأمان وجود داشت (Ruggles, 2008). امروزه ایده‌ها و پروژه‌های منظر چندعملکردی^۹ (Sy, et al, 2014; Viljoen, et al, 2005) کاشت گیاهان مثمر و چند منظوره^{۱۰} (Dubbeling, 2011)، منظر مشارکتی^{۱۱} (Bendt, et al, 2013; Colding & Barthel, 2013) و مناظر شهری پیوسته مولد^{۱۲} (Viljoen & Bohn, 2014) در کشورهای مختلفی در حال انجام است. مطالعه باغ‌های

تصویر ۶. قاب و زمینه زینتی برای نمایش شکل مثمر در باغ رحیم‌آباد بیرجند. مأخذ: نگارندگان.

شکوفه‌های درختان میوه در فصل بهار آنها را تبدیل به گونه تزیینی می‌کند که از مسیر اصلی باغ قابل رؤیت هستند. در باغ رحیم‌آباد درختان توت که به صورت پراکنده کاشته شده‌اند علاوه بر میوه و ایجاد تنوع بصری، سایه‌دار هم هستند. گیاهان دارویی و از جمله گل محمدی در فصول بحران آب با شاخ و برگ متراکم به عنوان خاک‌پوش گیاهی عمل می‌کرد (کافی، ۱۳۹۳: ۱۴).

نمونه دیگر کاشت گیاه علوفه‌ای اسپست (یونجه) بوده که به عنوان گیاهی مفید، خوشبو، زیبا، اقتصادی و نگهداری آسان، ضمن جذب ازت هوا به زمین، دافع مگس و پشه بوده، و گل‌های آن مورد تغذیه زنبور عسل است. (ابوالقاسمی، ۱۳۷۱: ۴۵). لذا تنها فراورده‌های خوراکی گیاهان مثمر مورد نظر نبوده، بلکه طیفی از خدمات چندمنظوره گیاهان (میوه، برگ، پوست، چوب، ریشه، علوفه، مواد دارویی، منظر، اکوسیستم) باغ‌سازان ایرانی را به اختصاص بخش زیادی از زمین باغ به منظر مثمر ترغیب می‌کرده است.

اقلیم‌گرایی و بهره‌گیری بهینه از امکانات محیطی

در فرهنگ باغ‌سازی ایرانیان از کمترین منابع بیشترین بهره برده می‌شده است (کافی، ۱۳۹۳: ۱۵). مؤلف ارشادالزراعه توصیه کرده برای پرکردن فضای مابین ردیف‌های زردآلو، رز قرمز و درختان هلو و آلو کاشته شود (Ruggles, 2008). منظرپردازی خشک و زون‌بندی فضای باغ از نظر آبیاری ایجاب می‌کرده که ناحیه اطراف کوشک برای ارتقای جلوه‌های دیداری به کشت سبزی‌ها و گل‌های فصلی، مجاور دسترسی‌های اصلی و محورهای تقاطع باغ به کاشت گیاهان دارویی و گل محمدی، و درختان با مصرف بسیار پایین و

جدول ۳. ویژگی‌های منظر متمر در باغ‌های مورد مطالعه. مأخذ: نگارندگان.

ویژگی‌ها	تعریف	مصادیق در باغ‌های مورد مطالعه
منظر تفرج	تأمین خدمات مصرفی و غیر مصرفی متعدد برای مالکان، مهمانان، و در مواردی مردم	وجود منظر متمر در باغ‌های حکومتی بیرجند و ماهان
انعطاف‌پذیری در ترکیب	سازماندهی نقاط، خطوط، سطوح و احجام گیاهی متمر در فضای باغ	تک‌درختان توت و انجیر، خطوط کاشت انار در حاشیه مسیرهای فرعی و کرت‌ها در باغ‌های بیرجند، کاشت علوفه و سبزیجات در بین ردیف درختان میوه، احجام درختان میوه متعدد
منظر خوراکی	تولید محصولات خوراکی هدف‌دار برای مصرف انسان و سایر جانوران	وجود درختان میوه متنوع در باغ‌های شاهزاده، امیرآباد و پهلوان‌پور
منظر بوم‌شناختی	تأمین زیستگاه امن برای انسان و جانوران	باغ شاهزاده ماهان مأمّن انواع پرندگان، حشرات و حیوانات کوچک
کارکرد زیباشناختی	ارتقای کیفیت زیبایی منظر سبز درونی باغ	ایجاد نظام منظر متشکل از ترکیب بصری گونه‌های مولد و زینتی در باغ‌های بیرجند
گونه‌های چندکاربرد	گونه‌های چندمنظوره با هدف افزایش کارایی، سوددهی و خودکفایی	کاربردهای چندمنظوره بیشتر گونه‌های گیاهی متمر در باغ‌های مورد مطالعه
منظر اقلیم‌گرا و بهینه	منظرسازی خشک، زون بندی فضای باغ و انتخاب گونه‌ها متناسب با شرایط اقلیمی و صرفه‌جویی در مصرف منابع	کاشت گونه مقاوم پسته در کنار دیوار باغ‌های امیرآباد و بهلگرد، زعفران در باغ‌های بیرجند، انار در باغ پهلوان‌پور
منظر سلامت	توجه به حواس پنج‌گانه، محصولات ارگانیک، گیاه‌درمانی و رایحه‌درمانی	وجود گونه‌های میوه، دارویی در باغ شاهزاده، گل‌های معطر و انجیر در باغ‌های بیرجند

محتوای زیبایی‌شناختی منظر، ماهیت چندکاربرد گیاهان و نظام گیاهی مولد را آشکار ساخته تا ضمن تغییر نقش گیاهان به تأمین نیازهای بخش جاندار طبیعت در طول سال و ارتقای تنوع زیستی محیط کمک کند.

بر این اساس، تفکر ارتقاء بهره‌گیری از امکانات محیطی با تلفیق باغبانی تزئینی و کشاورزی اقتصادی، نوع مشخصی از نظام گیاهی را ساماندهی کرده است که با شرایط محیطی و نیازهای اقتصادی و حتی ملاحظات سیاسی مطابقت داشته و می‌توانسته ضمن تأمین محصولات غذایی مستقیم و غیرمستقیم، به عنوان بستری برای اشتغال و زیستگاهی برای سایر موجودات طبیعت عمل کنید (جدول ۳).

تکیه بر منابع گیاهی بومی، توجه به خواص گیاهان و نه فقط جنبه‌های ظاهری گیاه، رایج‌نبودن استفاده از گیاهان زینتی خارجی، و لزوم ثمردهی باغ، اختصاص بیشتر سطح باغ به

تاریخی نشان می‌دهد بسیاری از محاسن منظر متمر که امروزه مورد توجه برنامه‌ریزان و طراحان منظر قرار گرفته (تفرج و اوقات فراغت، ابعاد اقتصادی و کارآفرینی، سلامت و رفاه اجتماعی، زیباسازی منظر، مرمت و بهسازی محیطی)، در باغ‌های تاریخی ایران وجود داشته است. لذا در پاسخ به این سؤال که چرا منظر متمر علاوه بر حضور در باغ‌های کشاورزی، حتی در باغ‌های رسمی و طراحی‌شده در دوره‌های تاریخی و اقلیم مختلف، یکی از بخش‌های ساختاری اصلی باغ به حساب می‌آید، باید به ویژگی‌های چندبعدی، محاسن چندجانبه این شیوه منظرسازی و پیوستگی آن با بسترهای فرهنگی، محیطی و اقتصادی توجه کرد.

طراحی کاشت منظر کشاورزی براساس اقلیم‌گرایی، تنوع‌دهی به محصولات و زیبایی‌شناسی بوده است. تلفیق درختان متمر و غیرمتمر در باغ‌های ایرانی علاوه بر ارتقای کیفیت و

و انتقال درختان، پیوند کردن، میوه چیدن و نگاه داشتن و دفع امور و حیوانات مضر است. منظر مثمر مشتمل بر اشجار مثمر و گیاهان زراعی و سبزیجات و گیاهان علوفه‌ای، نیازمند مراقبت‌های منظم و پیگیری مستمر و دانش و معرفت کاشت داشت و برداشت بوده و در واقع شاخصی جهت سنجش معرفت فلاح است. همچنین کیفیت، سرزندگی و پایداری منظر کشاورزی می‌تواند به طور غیرمستقیم نمودار منزلت کشاورزی، باغداری و تولید در نزد صاحبان و مدیران و ارگان متولی باغ باشد.

شاخص سنجش سلامت باغ

مطابق ویژگی‌های استخراج شده در این مقاله، منظر مثمر زمانی از سلامت برخوردار است که نظام گیاهی مولد چندلایه شامل نقاط، سطوح، خطوط و احجام گیاهی موجود بوده و محصولات غذایی در آن به ثمر نشسته و برداشت شود. میزان حضور جانوران و حیات وحش در باغ نیز به گونه‌ای از سرزندگی و سلامت باغ و گیاهان خوراکی و میوه‌ها حکایت دارد. همچنین تناسب گونه‌ها با شرایط اقلیمی و حفظ رویکرد صرفه‌جویی در منابع، کشاورزی ارگانیک، وجود گونه‌های گیاهی چندمنظوره (زینتی-مثمر) می‌تواند نموداری از سلامت باغ و منظر مثمر باشد.

در باغ‌های مورد مطالعه و بسیاری از باغ‌های تاریخی ایران، احجام گیاهی مثمر در طول زمان و به دلیل افت سطح کیفی مدیریت و عوامل اقلیمی و تغییرات ناخواسته فرهنگی، به خطوط گیاهی، و خطوط مثمر به نقاط گیاهی شامل تک‌درختان باقی‌مانده از گذشته تقلیل می‌یابند. لذا تنوع گونه‌های مثمر و لایه‌های گیاهی خوراکی (اشکوب‌های چندگانه بالا، میانه و پایین) کاهش یافته و به تناسب کاهش تنوع و حجم پوشش گیاهی، میزان بهره‌وری منابع به حداقل می‌رسد. لذا منظر مثمر به دلیل چندبعدی، چندلایه‌ای و تنوع ماهوی‌اش می‌تواند شاخص سنجش سلامت و سرزندگی باغ باشد.

شاخص سبک زندگی

باغ‌های تاریخی می‌توانند به عنوان شاخصی جهت ارزیابی سبک زندگی زمانه‌ای که در آن قرار دارند مورد توجه قرار گیرند. حفاظت و احیای منظر مثمر و بهره‌وری تولیدی، وجود کشاورزی اقتصادی و کارآفرین که موجبات خودکفایی بخشی از نیازهای جامعه شود، و تلفیق تفریح و تولید، نموداری از سبک زندگی ایرانی است که به کار مداوم، منظم و زمانمند اهمیت داده و به بهره‌برداری از امکانات محیطی و اتخاذ تدابیر حکیمانه جهت مقابله با تنش‌های حادث شده می‌پردازد. اما از طرف دیگر، نابودی گونه‌های گیاهی

منظر مثمر را توجیه می‌کند. در واقع منظر مثمر شیوه‌ای از منظرسازی بومی است که علاوه بر تولید محصول و تزیین باغ، بستر نوعی از تفریح ایرانی و پشتوانه‌ای برای فرهنگ بومی و کشاورزی سنتی بود.

بررسی کتب معرفت فلاح و ارشادالزراعه به خوبی گویای اهمیت درختان مثمر و مزروعات در تفکر سنتی استفاده از زمین و آب است. به طوری که در این منابع اصول کاشت، داشت و برداشت درختان تاک، زیتون، سیب، انجیر، انار، بادام، گردو، پسته، شفتالو، امرو، غبیرا، خرما، نارنج و غیره ذکر شده و همزمان خواص دارویی و درمانی آنها نیز مورد توجه قرار گرفته است.

لذا همان رویکرد فرهنگ مکتوب دهقانی و کشاورزی و تعلق خاطر ایرانیان به عرضه مباحث کشاورزی، در باغ‌های مورد مطالعه نیز در قالب منظر مثمر مشاهده شد و این خود نشانی از ارتباط فرهنگی نظام ساختاری باغ‌های تاریخی و فرهنگ مکتوب و سنت‌های باغداری است.

این بررسی نشان می‌دهد که پویایی ماهوی منظر مثمر (درختان میوه، مزروعات و فلاح) آن را به عنوان شاخصی جهت ارزیابی کیفیت مدیریت فعلی باغ ایرانی معرفی می‌کند:

شاخص سنجش کیفیت مدیریت باغ

از آنجا که احداث و حفاظت و احیای منظر مثمر مشتمل بر امور متعددی از جمله مدیریت آب و زمین، مدیریت اقتصادی، مقابله با کمبود آب و خشکسالی، مدیریت امور باغداری و زراعی، و امروزه مدیریت گردشگری و اوقات فراغت است، لذا می‌تواند به عنوان شاخصی جهت سنجش کیفیت مدیریت باغ و اتکالی آن به دانش و علوم سنتی و توجه آن به رویکردهای نوین احیا و مرمت محیطی باغ‌های تاریخی مورد توجه قرار گیرد. یکی از بخش‌های حساس که طی تحولات مدیریتی باغ‌ها متأثر شده است، بخش عناصر گیاهی مولد و ساختارهای گیاهی محصول‌دار است. به طوری که گونه‌های گیاهی زینتی به عنوان ساختارهای پایه زینتی به دلیل مقاومت بیشتر نسبت به تنش‌های محیطی و نیاز به عملیات مراقبتی و عملیات داشت کمتر، نمی‌توانند به تنهایی شاخص سنجش کیفیت مدیریت باغ و منظر باشند.

شاخص سنجش منزلت و معرفت فلاح

غرس گونه‌های غیرمثمری مانند سرو و کاج در باغ‌های بیرجند به دلیل مقاومت و دیرزیستی، به جز آبیاری نیاز چندانی به عملیات داشت نداشته و به دلیل نداشتن محصول، مشمول عملیات برداشت نمی‌شوند. در حالی که عملیات کاشت، داشت و برداشت گونه‌های گیاهی مثمر نیازمند معارفی مشتمل بر معرفت در زمین، وقت، درخت، غرس، نقل

این نگرش و رفتار به عنوان بستری فرهنگی موجبات تغییر شکل منظر متمر می‌شود.

از طرفی میزان بهره اقتصادی واقعی منظر کشاورزی در باغ‌ها نیز از گذشته مهم بوده است. تغییرات روی داده در ویژگی‌های جغرافیایی و محیطی از جمله کمبود آب، تغییر اقلیم، تغییر بستر باغ از روستا به شهر و محصور شدن باغات در توسعه‌های شهری، و تغییر رابطه منظری باغ با محیط و منظر پیرامون، گویای بستر جغرافیایی جدید باغ‌هاست. میزان پایداری، کارآمدی، و سرزندگی منظر متمر بستگی به میزان ارتباط آن با این بسترهای چندگانه دارد.

در واقع به میزان انقطاع ارتباط باغ با بستر، منظر کشاورزی دچار آسیب شده و روند رو به افولی را تا زمان پیوستگی مجدد با بستر طی کرده و لذا می‌تواند شاخصی برای سنجش پیوستگی باغ و بستر باشد.

محصول‌دار، تغییر کاربری عرصه‌های کشاورزی به فضای سبز زینتی، و خشکیدگی و عرصه‌های خالی از اشجار و مزروعات نمادی از سبک زندگی مصرف‌گراست که به کار و تولید و استفاده از آب و زمین و سایر نهاده‌های محیطی بی‌اهمیت بوده و قدر نعمت را برنمی‌شمرد، همچنین برای تمهید مواد خوراکی‌اش به سایر مناطق و انسان‌ها محتاج شده است.

شاخص سنجش رابطه باغ و بستر فرهنگی-اقتصادی-طبیعی
بسترهای چندگانه ظهور و بروز منظر متمر به عنوان یک بخش ساختاری مهم در باغ‌های ایرانی گویای اهمیت حفظ رابطه باغ با بسترهای فرهنگی-اقتصادی و طبیعی است. نگرش ایرانیان امروز به امر کشاورزی و تولید و لزوم توجه به کشاورزی شهری و کارآفرینی در حوزه کشاورزی و باغبانی از طریق مطالعه وضع موجود باغ‌های تاریخی قابل انجام است.

نتیجه‌گیری

شکل‌گیری و قوام و دوام هیچ‌یک از عناصر ساختاری باغ ایرانی بی‌دلیل و خالی از فلسفه و منطق نبوده است. نویسندگان در این مقاله با تفکیک گیاهان متمر از غیرمتمر، به طور مشخص به ویژگی‌های منظر خوراکی در باغ‌های ایرانی پرداختند. نتایج نشان می‌دهد موضوع منظر متمر فراتر از انتخاب عناصر گیاهی مولد، نشان از پیچیدگی‌ها، همبستگی‌ها و وابستگی‌ها در برنامه‌ریزی و طراحی باغ‌های ایرانی است. همچنین عملکرد این شیوه منظرسازی، محدود به کارکرد کشاورزی و تولید میوه و یا ایجاد تنوع بصری در منظر نبوده است.

بلکه منظر متمر در باغ ایرانی، منظر چندعملکردی است که همزمان با درآمدزایی، کارآفرینی و تأمین خودکفایی؛ منظر تفریح، منظر شفابخش، منظر زیبا، منظر امن و اکولوژیک، و منظر اقلیم‌گرا و بهینه است. لذا حفاظت منظر متمر در باغ ایرانی نیازمند بازآفرینی نگاه نظام‌مند به باغ و بسترهای فرهنگی-محیطی آن است.

از این روی منظر متمر با ویژگی‌هایی چندگانه و متنوع، می‌تواند به عنوان شاخصی جهت مطالعه ابعاد پیدا و ناپیدای وضعیت کیفی باغ‌های تاریخی مورد توجه محققین قرار گیرد. بر این اساس کیفیت و کمیت پدیده کشاورزی منفعت‌گرا و تلفیق آن در منظرسازی و فضای سبز درونی باغ شاخص‌های را جهت سنجش کیفیت مدیریت باغ، سنجش منزلت و معرفت فلاحی، سنجش سلامت باغ، سنجش سبک زندگی، و سنجش رابطه باغ با بسترهای فرهنگی-جغرافیایی فراهم آورده و لذا محققین می‌توانند روش‌های کمی و قابل محاسبه‌ای را برای هر یک از این شاخص‌ها تهیه نمایند.

از طرف دیگر مطالعه نگرش‌های نوین برنامه‌ریزی و معماری منظر که سعی در تلفیق منظر متمر در فضاهای باز و سبز عمومی دارد، نشان می‌دهد محاسن و ویژگی‌های مذکور در مقیاس شهر و فراشهر قابل تعمیم و برنامه‌ریزی است. اما در ایران و پس از حذف منظر متمر از نظام طراحی محیط‌های باز و سبز، بسیاری از کیفیت‌های محیطی که می‌توانست منظر جذاب‌تر، بهینه‌تر، و حتی زیباتری را برای مردم فراهم آورد مغفول مانده است.

حتی در فضای سبز شهری بیرجند که علاوه بر باغ اکبریه به عنوان میراث جهانی یونسکو، ده‌ها باغ تاریخی ارزشمند دیگر را در خود جای داده است، نشانی از حضور نظام‌مند منظر متمر در برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای سبز و پارک‌ها به چشم نمی‌خورد. این در حالی است که هم مطالعات اخیر و هم ویژگی‌های چندبعدی منظر کشاورزی در باغ‌های ایرانی بر تلفیق نظام گیاهان خوراکی در مناظر شهری تأکید دارد. لازم است پژوهشگران علاوه بر مستندسازی اصول ایرانی تلفیق منظر متمر در نظام طراحی فضاهای باز و همچنین امکان توسعه کشاورزی فراغتی و گردشگری کشاورزی در باغ‌های ایرانی مطالعه کرده تا به الگوی حفاظتی متناسب با شرایط اقتصادی-اجتماعی امروزی ایران دست یابند.

یکی از این زمینه‌ها ایجاد اشتغال و کارآفرینی از طریق حفاظت از منظر متمر در باغ‌های تاریخی و احیاء و بازآفرینی منظر متمر در فضاهای باز و تحت‌الگوی اقتصاد مقاومتی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. Edible Landscape
۲. Urban Agriculture
۳. Agrileisure
۴. Agrotourism
۵. Outdoor Recreational Services
۶. Agro-ecosystem
۷. Utilitarian Agriculture
۸. Pleasure Gardening
۹. Multifunctional Landscape
۱۰. Multipurpose Plantation
۱۱. Participatory Landscape
۱۲. Continues Productive Urban Landscapes (CPUL)

فهرست منابع

- ابوالقاسمی، لطیف. ۱۳۷۱. *باغ ایرانی*. تهران: سازمان پارک‌ها.
- ابونصر هروی، قاسم. ۱۳۴۶. *ارشادالزراعه*. تهران: کتابخانه ملی ایران.
- برآبادی، سیداحمد؛ رجبی، نجیب‌ا... و شعیبی، غلامحسین. ۱۳۸۹. *فرهنگ زعفران در خراسان جنوبی*. تهران: انتشارات شهرآشوب.
- بیرجندی، عبدالعلی. ۱۳۸۷. *معرفت فلاحی*. تهران: میراث مکتوب.
- بیلدار ماهانی، امین. ۱۳۹۳. *مصاحبه؛ منظر مولد در باغ شاهزاده ماهان*. ۲۳ شهریور ۱۳۹۳.
- پورمند، حسنعلی و کشتکار قلاتی، احمدرضا. ۱۳۹۰. *تحلیل علت‌های وجودی ساخت باغ ایرانی*. نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، (۴۷): ۶۲-۵۱.
- پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۵. *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تهران: سروش دانش.
- جیحانی، حمیدرضا و عمرانی، سیدمحمدعلی. ۱۳۸۶. *باغ فین*. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی صنایع‌دستی و گردشگری.
- حیدرنتاج، وحید و منصور، سیدامیر. ۱۳۸۸. *نقدی بر فرضیه الگوی چهارباغ در شکل‌گیری باغ ایرانی*. *باغ نظر*، ۶ (۱۲): ۳۰-۱۷.
- دانش‌دوست، یعقوب. ۱۳۶۹. *طیلس شهری که بود (باغ‌های طیلس)*. تهران: سروش.
- رنجبر، احسان، مهربانی گلزار، محمدرضا و فاطمی، مهدی. ۱۳۸۴. *درآمدی بر شناخت باغ‌های تاریخی بیرجند*. *باغ نظر*، ۲ (۴): ۷۱-۵۰.
- زانگری، لوئیجی. ۱۳۹۱. *باغ‌های ایرانی-اسلامی*. ت: مجید راسخی و فرهاد تهرانی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطانی، مهرداد. ۱۳۸۶. *شکل‌گیری بوستان‌های شهری در دوره معاصر: گذر از مفهوم باغ به پارک*. *باغ نظر*، ۴ (۸): ۵۸-۴۸.
- شاهچراغی، آزاده. ۱۳۹۲. *پارادایم‌های پردیس درآمدی بر بازشناسی و بازآفرینی باغ ایرانی*. تهران: جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- شیرواند، داریوش. ۱۳۸۹. *اصول احداث و مدیریت باغ میوه*. تهران: انتشارات آموزش و ترویج کشاورزی.
- صابری‌فر، رستم، کرم‌پور، اقدس و حلاج مقدم، حمید. ۱۳۹۳. *ضرورت شناسایی و حفاظت از فضاهای سبز مبتنی بر شرایط محلی و منطقه‌ای ایران (نمونه موردی: باغ اکبریۀ بیرجند)*. *محیط‌شناسی*، ۴۰ (۴): ۱۰۹۸-۱۰۸۳.
- صفایی، مهران. ۱۳۹۳. *مصاحبه، مشخصه‌های منظر کشاورزی در باغ‌های بیرجند*. ۱۴ مهر ۱۳۹۳.
- کافی، محسن. ۱۳۹۳. *منظره‌پردازی خشک بازخوانی یک سنت در هنر باغ‌سازی ایران*. *نشریه منظر*، (۲۶): ۱۷-۱۲.
- کبیرصابر، محمدباقر. ۱۳۸۷. *تعامل طرح و طبیعت در باغ فتح‌آباد تبریز*. *گلستان هنر*، ۴ (۱۱): ۵۴-۴۸.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم. ۱۳۳۵. *تاریخ کاشان*. تهران: امیرکبیر.
- بیرجندی، عبدالعلی. ۱۳۵۶. *معرفت فلاحی*. تهران: میراث مکتوب.
- متدین، حشمت‌اله. ۱۳۸۹. *علل پیدایش باغ‌های تاریخی ایران*. *مجله باغ نظر*، ۷ (۱۵): ۶۲-۵۱.
- مهندسین مشاور ابردشت. ۱۳۸۲. *باغ شاهزاده ماهان طرح معرفی مرحله ۲*. کرمان: سازمان میراث فرهنگی صنایع‌دستی و گردشگری کرمان.
- میراث فرهنگی یزد. ۱۳۹۲. *کتابچه معرفی باغ پهلوان‌پور مهریز*. یزد: منتشر نشده.
- نقی‌زاده، محمد. ۱۳۹۲. *جلوه‌های زیبایی در باغ ایرانی*. *مجله منظر*، ۵ (۲۲): ۹-۶.
- نیکخت، علی. ۱۳۸۳. *باغ‌های شفابخش*. *مجله باغ نظر*، ۱ (۲): ۸۲-۷۹.
- ویلبر، دونالد. ۱۳۹۰. *باغ‌های ایران و کوشک‌های آن*. ت: مهین دخت‌صبا. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

References list

- Amsden, B., & McEntee, J. (2011). Agrileisure: re-imagining the relationship between agriculture leisure and social change. *Leisure*, (35): 37-48
- Barbieri, C., & Valdivia, C. (2010). Recreation and agroforestry: Examining new dimensions of multifunctionality in family farms. *Journal of Rural Studies*, (26): 465-473.
- Bendt, P., Barthel, S., Colding, J. (2013). Civic greening and environmental learning in public-access community gardens in Berlin. *Landscape and Urban Planning*, (109): 18- 30.
- Colding, J., & Barthel, S. (2013). The potential of 'Urban Green Commons' in the resilience building of cities. *Ecological Economics*, (86): 156-166.
- Dubbeling, M. (2011). Integrating urban agriculture in the urban landscape. *Urban Agriculture Magazine*, (25): 43-46.
- Farmer, J.R., Chancellor, C., & Robinson, J.M. (2014). Agrileisure: Farmers' Markets, CSAs, and the Privilege in Eating Local. *Journal of Leisure Research*, 46 (3): 313-328.
- Gorgolewski, M., Komisar, J., & Nasr, J. (2011). *Carrot City: Creating Places for Urban Agriculture*. New York: Monacelli Press.
- Han, S. M., & Pieschel, M. (2009). Sustainable Development of Megacities of Tomorrow: Green infrastructures for Casablanca, Morocco. *Urban Agriculture Magazine*, (22): 27-29.
- Oosterbaan, A. (2004). Multipurpose Plantations as a Tool for Periurban Agroforestry. *Urban Agriculture Magazine*, (13): 23-24.
- Ruggles, D.F. (2008). *Islamic gardens and landscapes*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Sy, M., Baguian, H., & Gahi, N. (2014). Multiple use of their green spaces in Bobo-Dioulasso, Burkina Faso. *Urban Agriculture Magazine*, (27): 33-36.
- Viljoen, A., & Bohn, K. (2014). *Second nature urban agriculture: Designing productive cities*. London and New York: Taylor and Francis.
- Viljoen, A., Bohn, K., & Howe, J. (2005). *Continues productive urban landscapes: designing urban agriculture sustainable cities*. Great Britain: Architectural Press.
- Yang, Z. Cai, J., & Sliuzas, R. (2010). Agro-tourism enterprises as a form of multi-functional urban agriculture for peri-urban development in China. *Habitat International*, (34): 374-385.